

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS
TÉZISEI

NÉMETH KRISZTINA

**A REKONSTRUKCIÓTÓL AZ INTERPRETÁCIÓIG
KÍSÉRLET KÉT LETŰNT ÉLETVILÁG ÉRTELMEZÉSÉRE**

TÉMAVEZETŐ

DR. WESSELY ANNA PHD
EGYETEMI DOCENS

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
SZOCIOLÓGIA DOKTORI ISKOLA
SZOCIOLÓGIA DOKTORI PROGRAM

2015.

Tézisek

1. A kutatás előzményei, a problémafelvetés

A doktori dolgozat keretét az életvilág-fogalom empirikus alkalmazhatóságának kérdése adja. A Schütz által eredetileg társadalmi világgként bevezetett életvilág az az elsődleges valóság, amely, bár társasan konstruált, mégis objektív világgként tételeződik a köznapi cselekvők számára, és amely lehetővé teszi a kölcsönös megértést. Az életvilág voltaképpen az az eligazítást nyújtó szilárd alap, amelynek talaján a cselekvések hétköznapi értelme a típusos vagy az anonim cselekvőre vonatkoztatva értelmeződik, de ez a séma teszi lehetővé a cselekvések társadalomtudományos megértését is. (Schütz, 1984a [1963])

Ugyanakkor a modellszerűen elgondolt életvilág távol áll az empirikusan adott, a világban eligazítást nyújtó *létező* életvilágoktól. Míg a transzcendentális redukció voltaképpen a megismerő világba vetettségét próbálta kiiktatni, Schütz az életvilágok struktúráinak leírásakor egy társadalmi és történelmi sajátosságoktól mentes modellt épített, hangsúlyozva a típusosság konstitutív szerepét a megismerésben és az életvilágban való eligazodásban. (Havrancsik, 2014)

Habermas kommunikatív életvilág koncepciója reflektál a nyelv megkerülhetetlen szerepére az életvilágok konstitúciójában. A kommunikatív életvilág tudatosítja, hogy a megértés alapvető bázisa az adott életforma nyelvjátékaiban kimunkált közös jelentések, és ezek megértése csakis a saját életvilágból (nyelvjátékból) kiindulva, annak jelentés-összefüggéseire lefordítva lehetséges. (Habermas, 2011[1981])

Olyan empirikus vizsgálatra, amely az életvilág fogalmán alapul és reflektál annak elméleti előfeltevéseire valamint az ebből fakadó módszertani kihívásokra, kevés példát találunk. A kutatások inkább az életvilág struktúráit mint az értelmezés eszközeit tárgyalják.

A kutatásaim célja egyedi, (részben) felbomlott *történelmi* életvilágok a cselekvők szempontjából történő rekonstruálása s feltárásuk módszertani problémáinak reflektív értelmezése. Ugyanakkor a disszertáció célja nem az, hogy kidolgozzon egy receptszerűen alkalmazható életvilág-rekonstrukciós *modellt*, amely függetleníthető az egyedi életvilágok történelmi-társadalmi meghatározottságaitól. Az elméleti és módszertani reflexiók egyfelől az életvilág fogalmi magyából fakadó általános módszertani gondokat tárgyalják, másfelől a kutatás közben felmerülő sajátos problémákra irányulnak, és ez éppen a kutatás menetének és interpretálásának kontextusfüggőségét tudatosítják.

Az életvilág empirikus kutatásának egyik legfőbb problémája, hogy az életvilág mindaddig reflektálatlanul eligazítást nyújt, amíg problémamentesnek, magától értetődőnek tűnik a cselekvőknek. Az életvilág a benne élők számára tetszés szerint (közvetlenül) a maga egészében nem tudatosítható, mivel a hétköznapi tudások laza hálózata mindaddig reflektálatlan marad, amíg eligazítást nyújt. A kéznél lévő és magától értetődő háttértudások problémamentességéből és reflektálatlanságából következik, hogy az életvilág „mint életvilág nem is válhat problematikussá, legfeljebb összeomolhat.” (Habermas 2011[1981]: 368).

Az életvilágok rekonstruálhatóságát firtató kutatásaim kiindulópontjába az életvilág összeomlásával azonosított kollektív trauma került, mivel ez egy sajátos, utólagosan reflektált perspektívát nyújt az egykori magától értetődőségekre és a mindennapi valóságra. A sárbogárdi zsidó életvilág rekonstrukciójának kísérlete után a társadalmi és kulturális cezúra reflexiós kényszerét felismerve is kérdés maradt, hogy miképp lehet megközelíteni egy nem (vagy kevésbé) traumatizált, következésképpen kevésbé reflektált múltbeli életvilágot, amelynek megértése leginkább az időbeli távolság miatt problematikus. A további elméleti és empirikus vizsgálódások tehát a letűnt életvilágok konstruálhatóságára és a traumának az egyéni felidőzésben játszott szerepére irányultak. Ezen kérdések mögött voltaképpen a múltbeli világok megszakítottsága vagy folytonossága, a felidőzés tudatossága valamint az életvilágok reflektáltságának kérdései állnak.

A szóban forgó két életvilág (a sárbogárdi zsidó közösség és a nagyhőrcsökpusztai uradalmi cselédek világa) rekonstruktív (interpretatív) leírása mellett a két kutatás módszertani tapasztalatainak összevetésével az alábbi kérdésekre kerestem választ:

- (1) Hogyan tehetők a letűnt életvilágok vizsgálat tárgyává? Miként tartalmazzák az élettörténeti narratívák és a spontán visszaemlékezéssel formálódó történetek a letűnt életvilágok struktúráit, s azok hogyan alakítják a felidőzést?
- (2) Melyek az életvilágok egyéni felidőzésének erőforrásai? Hogyan alapozható meg elméletileg az, hogy egyéni élettörténetekből és visszaemlékezésekből interszjektíve osztott, közös tartalmakra következtessék?
- (3) Hogyan értelmezhető a kollektív trauma az életvilágok rekonstruálásához kialakított fenomenológiai-hermeneutikai keretben és hogyan járulhat hozzá a letűnt életvilágok feltárásához?
- (4) Hogyan alakítja és milyen jellegzetes alakzatokba szervezi a kollektív trauma a radikálisan felbomlott, érvénytelenedett életvilágok egyéni felidőzését?
- (5) Miként lehetséges az elmúlt, de nem radikálisan felbomlott, jórészt már érvénytelenedett értelem-összefüggések (életvilágok) egyéni felidőzése és ezek milyen formát öltenek?

(6) Hogyan értelmezhető a kollektív trauma az uradalmi cselédek életvilágában?

(7) Milyen pontokon módosította a sárbogárdi zsidó életvilág rekonstruálásakor vázolt módszertant a nagyhőrcsökpusztai uradalmi cselédek világának kutatása?

2. Módszerek

Az életvilág-rekonstrukció elméletének és módszertanának kidolgozásakor a terepválasztást elsősorban az határozta meg, hogy a környezetétől megkülönböztetett, a saját határait fenntartó közösséget (életvilágot) keressek. A sárbogárdi zsidó közösség (életvilág) az integrációs törekvései ellenére is fenntartotta csoporthatárait, miközben a helybeli többség megkülönböztetési stratégiái megakadályozták a strukturális beolvadást.

Második terepként olyan zárt, a környezetétől megkülönböztetett közösséget (életvilágot) kerestem, amely kötődik az előzőleg vizsgált lokalitáshoz, és ahhoz mind térben, mind a történeti időben (két világháború közötti időszak) közeli. A nagyhőrcsökpusztai (volt) uradalmi cselédek életvilágára azért esett a választás, mert a Sárbogárd határától nyolc-tíz kilométerre fekvő pusztai térségi és társadalmi elszigeteltségében önálló, *zárt* entitásként elemezhető. Az izolált és társadalmi értelemben stigmatizált egykori uradalmi pusztai és az integrációs törekvései ellenére is megkülönböztetett sárbogárdi zsidóság e dimenziókban rokonítható, miközben kiválasztásukat a kutathatóság indokolta, amely a kontextuális tudások érvényességét egy térben lehorgonyozott lokalitáshoz és egy a határait fenntartó közösséghez köti. (Feischmidt, 2007a)

Azt reméltem, hogy (akárcsak a sárbogárdi zsidóság esetében) a közösségi emlékezetben megőrződött a két világháború közötti időszak, ami alkalmat ad arra, hogy a korszakváltások emlékezeti reprezentációját összehasonlítsam. Az egykori uradalmi életvilág rekonstruálásának nagy kérdése ugyanakkor az volt, hogy milyen nyomot hagytak a cselédek és leszármazottaik emlékezetében a XX. század *potenciálisan* traumatizáló eseményei: a világháborúk, az úri világ felbomlása, a földosztással járó új életforma (az esély az önálló paraszti létre), majd a több (erőszak)hullámban történő kollektivizálás, végül a pusztaiakat deklasszáló, a társadalmi kívülállásukat fokozó rendszerváltás. A pusztai vizsgálódásaim azért nem szűkültek le egyetlen időszakra (például az „úri világra”), mert a kérdésem az időbeli folytonosságra és emlékezeti reprezentációjára irányult. Ez azonban megválaszolhatatlan az egyéni és kollektív emlékezethez képest külsődleges történelmi korszakhatárok egyoldalú használatával, és a megélt idő és életösszefüggések elemzése nélkül. Következésképpen a vizsgált életvilágok

közötti kulturális távolság traumaspecifikus vizsgálódásokra is alkalmat ad, mivel már a terepmunka elején feltételezhető volt, hogy az uradalmi pusztai emlékezet legfeljebb a kollektív trauma valamiféle határesetét képviseli.

Az életvilág-rekonstrukció módszere a tapasztalati világot azonos struktúrák mentén tagoló, azonos nyelvi szabályrendszereket és jelentéseket használók csoportját olyan közösségként fogja fel, melynek határait a közös nyelvjáratot és tudáskészletet használók és értők jelentik.

Az életvilágok értelmezésének sarkalatos pontja, azaz a közvetlen reflektálás lehetetlenségének belátása, sajátos módszertani fogásokat igényelt.

Az életvilág rekonstruálásához az élettörténetek tűntek a legalkalmasabb forrásnak, mivel azok egyszerre egyéniek és társadalmiak. (Vajda, 2010) Az egyén a saját élettörténeti elbeszéléséhez és az oksági összefüggések megtalálásához a bensővé tett, az életvilágokat konstituáló normákat, értékeket alapvető orientációs pontokként használja.

A narratív életútinterjú (biográfiai narratíva) elemzésére kidolgozott módszer a hermeneutikai esetrekonstrukció (Rosenthal, 1993, Breckner, 1998, Kovács-Vajda, 2002). A minimalizált kutatói befolyás mellett felépített élettörténeti narratíva elemzése a szöveggént felfogott élettörténetet szervező elveket, azaz a szöveg Gestaltját is vizsgálat tárgyává teszi.

Egy pusztai élettörténet hermeneutikai elemzéséből egy esettanulmány készült (Németh, 2013), egy kiválasztott túlélőtörténetet pedig egy szakkollégiumi kurzus keretében hallgatókkal közösen elemeztünk, de ebből nem készült esettanulmány. A hermeneutikai elemzés előnyeit fokozatosan belátva az interjúk egy-egy homályosabb részleténél a tematikus szekvenciális (finom)elemzés módszerét külön is alkalmaztam.

Az élettörténeti narratívák és visszaemlékezések tekinthetők információforrásnak is, melyek a tartalomelemzés módszerével vizsgálhatók. Az induktív és deduktív tartalomelemzés egyszerre használja az életvilág fogalmi magvából következő elméletileg megalapozott kategóriarendszert (amely az életvilág határait megvonó és az azokat fenntartó vonatkoztatási rendszerekben, a deiktikus kifejezésekben, a csoporttagságra utaló névmásokban, a határokat fenntartó praxisok leírásaiban, valamint a kultúra és a szocializáció közegére vonatkoztatva felismerhetők), de nyitott marad az újonnan felfedezett, ismétlődő mintázatokra.

A tartalomelemzés kulcsfogalmainak és ezek mondatnyi vagy bekezdésnyi kontextusának kigyűjtése az interjúkból jelentéshálókat hozott létre, amelyekből az egyénekhez és családokhoz kötött jelentésváltozatok ugyanúgy kiolvashatók, mint a jelentések interszjektíve osztott közös magva. Így a tartalomelemzési keret sem nélkülözi a hermeneutikai mozzanatot, hiszen a jelentések közös voltára és eltéréseire, azaz a jelentésváltozatokra és a jelentéskonstitúcióra figyel.

A kontextuális narratológia keretei között az élettörténeti szövegek önmagukon túl mutató textusként is felfoghatók, így ezek kontextusaként értelmezhetők más interjúk átíratokai, és ide tartoznak a narratívákat keretező, „külső” valóságot leíró tudományos művek, szociográfiák valamint az interjúhelyzetekre adott reflexiók és megfigyelések, végül a hermeneutikai elemzéssel előállított új értelmezések is. Ezek szöveghez való viszonya a szöveghez képest külső és belső pozíciója az értelmezés folyamán változik, és feloldja a klasszikus értelemben vett szöveghatárokat.

Miként a narratológia egyszerre fordul a szöveg és az azt építő logika, a „metaszöveg” felé (Thomka, 1997), a kvalitatív interjúelemzésekben a narratívum struktúrája is elemzés tárgya lehet. Így végső soron az életvilágok rekonstruálására kialakított módszertan mindhárom kvalitatív technikából, a tartalomelemzésből, a hermeneutikai értelmezésből és a strukturális elemzésből is merít.

Az interjúhelyzet kommunikatív cselekvésként történő értelmezése nyitotta meg az utat az interjúhelyzetek módszertani és etikai reflektálása előtt, amely végső soron a szövegek által felépített világon kívülre helyezte a vizsgálódást: az interjúkészítés körülményei, az előadásmód hangsúlyai, a mimika, azaz a jelenlétből fakadó megfigyelések árnyalták az interjúhelyzetek kontextusát, és a szövegen kívüli világra is kiterjesztették az interpretációt. Tulajdonképpen a terepi feljegyzések írása vezetett ki a szövegek világából, mivel benne nemcsak azt rögzítettem, amit mondtak, hanem azt is, ahogyan mondták. A hétköznapi cselekvések megfigyelése reflektál a szövegközpontú elemzés (interjúátíratok, élettörténeti szövegek, szakirodalom, hermeneutikai esetrekonstrukció, terepi feljegyzések) egyoldalúságára (ld. például doing és performance, Kovács, 2006).

3. Új eredmények

(1) Hogyan tehetők a letűnt életvilágok vizsgálat tárgyává? Miként tartalmazzák az élettörténeti narratívák és a spontán visszaemlékezéssel formálódó történetek a letűnt életvilágok struktúráit, s azok hogyan alakítják a felidézést?

(1)

Az életvilág fogalmából következik, hogy az a benne élők számára tetszés szerint és egészében nem tudatosítható. Következésképpen még a történeti perspektívából is csak a tulajdonképpeni kutatási kérdést (az életvilágot magát) megkerülő kérdéssel hozzáférhető. Az életvilág a valaha közös, a szocializáció folyamán elsajátított építőkövekből épülő élettörténet elmesélésével

válí — az elbeszélés mintegy szándékolatlan következményeként — feltárhatóvá. A történeti életvilágok múltbelisége, azaz időbeli távolsága hasonlóképpen segíti a reflexiót és könnyebben felidézhetővé teszi a már lezárt értelem-összefüggéseket.

Az egykori életvilág (részleges) rekonstruálhatóságát a gyerekkori életvilágban megkérdőjelezhetetlenül adott státusza biztosítja. A csoporthatárokat fenntartó és a megkülönböztetéseknek teret adó életvilág-struktúráknak (tér, idő, társasság) illetve ezek tapasztalatának konstitutív szerep jut mind az egyén élettörténetében, mind a felidezésben: bennük, hozzájuk képest és általuk teremti meg az individuum önazonosságát. Interiorizáltak, s ezért nagyobb biztonsággal felidézhetők. Az egykor interszjektíve osztott értékek és tudások, érvényes normák, cselekvési sémák felidezésének társas jellege és meghatározottsága biztosítja a rekonstrukció (korlátozott) érvényességét.

(2) Melyek az életvilágok egyéni felidezésének erőforrásai? Hogyan alapozható meg elméletileg az, hogy egyéni élettörténetekből és visszaemlékezésekből interszjektíve osztott, közös tartalmakra következtessék?

(2)

Az élettörténeti narratíva felépítését dramaturgiai cselekvésként, az interjúhelyzetet pedig kommunikatív cselekvésként értelmezve az interjúhelyzet leírható a különböző életvilágok talajáról elindított jelentéskeresésként és jelentésegyeztetésként. Az interjúhelyzet kommunikatív cselekvésként történő értelmezése tudatosítja, hogy a megértés csak a saját életvilágra és életrajzi helyzetre vonatkoztatva lehetséges.

A kommunikatív cselekvésként felfogott beszéd az élettörténeti múltból egyszerre és tagolatlanul ágyazódik be az objektív, a társadalmi és a szjektív (belső) világba, azaz nemcsak a történetek igazsága, megérthetősége, átadása és megértése a dramaturgiai és kommunikatív cselekvés tétje, mert a múltból való tudás átadásának normatív helyessége is a kommunikatív cselekvés előfeltételezett része. Ez teremti meg az expresszív önábrázolás és a múltból való kölcsönös megértés lehetőségét. A kommunikatív egyeztetésként felfogott interjúhelyzet egy negyedik (hermeneutikai) szinten, egyfajta explikatív diskurzusként is értelmezhető, melyben a felek egymással szemben az érthetőség érvényességi igényével lépnek fel.

A kommunikatív cselekvésként felfogott interjúhelyzet alapvetően a mesélő élményeit, szjektív világát kivetítő dramaturgiai cselekvés, melynek fő célja a mesélő és önmaga közötti közvetítés, de az felfogható a szjektum és az objektív világ kapcsolatát leíró referenciális

szöveggént is. A narratív interjúhelyzetben tehát a mesélő élettörténetének megformálásához az egykori életvilágot konstituáló szimbolikus tartalmakat értelmezési sémaként használja, miközben a visszaemlékezéssel – a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés újratermelő funkciója révén – folytonosságot teremt az egykori életvilággal: feleleveníti és a jelen szempontjából értelmezi az egykori kultúrát. A kommunikatív cselekvésben felismerhetők az életvilág újratermelésének mozzanatai (kulturális újratermelés, társadalmi integráció, szocializáció), de ezek egyúttal a visszaemlékezés egyéni erőforrásai is (kulturális tudás, bensővé tett normák, identitás).

(3) Hogyan értelmezhető a kollektív trauma az életvilágok rekonstruálásához kialakított fenomenológiai keretben és hogyan járulhat hozzá a letűnt életvilágok feltárásához?

(3)

Az életvilág összeomlásával azonosított kollektív trauma erőteljes kulturális dezorientációt és társadalmi dezintegrációt okoz. Egyszerre hat az egyénre, ugyanakkor eredetét tekintve társadalmi: az értelmezhetetlenség és a tapasztalati térbe illeszthetlenség ugyanúgy elidegeníti a traumaáldozatot a környezetétől, mint ahogyan izolálja, és kirekeszti a „normál” társadalmi valóságból a kollektív traumát átélt csoportot. A kollektív trauma megkülönböztető jegye nem a szenvedő csoport nagysága vagy az áldozatok reakcióinak összehangoltsága, és nem is annyira a trauma reprezentálása, hanem az a megváltozott viszonyrendszer, ami az egyéneket a világhoz és egymáshoz fűzte. Ha a kollektív traumát fenomenológiai szinten az életvilág összeomlásával azonosítjuk, egyszerre válnak megragadhatóvá a kulturális és társadalmi dezintegráció egyéni és kollektív tünetei: az (ön)elidegenedés, a hallgatás, a bizalomvesztés, a biztonságérzet szertefoszlásával járó paranoia, a személyes, a társadalmi és a kulturális értelemben vett otthontalanság.

Az életvilágok értelmezéséhez a trauma egy sajátos perspektívát nyújt, hiszen kibillentí a megkérdőjelezetlenül adott státuszából az életvilágot alkotó, helyzetről helyzetre változó magától értetődőségeket. A trauma értelmezésénél a tapasztalati terek és a tudásbeli különbségek áthidalhatatlansága konstitutív jelentőségű: az egyetlen perspektíva, amiből a traumatizált életvilágok feltárhatók, a radikális törés valamint a kulturális és társadalmi dezorientáció.

(4) Hogyan alakítja és milyen jellegzetes alakzatokba szervezi a kollektív trauma a radikálisan felbomlott, érvénytelenedett életvilágok egyéni felidézését?

(4)

A sárbogárdi zsidó származású túlélők élettörténeti elbeszéléseinek legfőbb jellegzetessége az erősen húzott, lineáris történetmesélés. A traumaközpontú felidézés voltaképpen nem is egy történetre állt össze; a beékel (feldolgozott) trauma inkább kettős élettörténeteket teremtett: a szenvedéstörténet mind terjedelmében mind kidolgozottságában uralja az élettörténetet, miközben az előtörténetnek tekinthető gyermekkor és az utótörténet, azaz a visszatérés, az újrakezdés éles dramaturgiai váltással, voltaképpen egy töréssel kapcsolódik a traumatörténethez. A beékel szenvedéstörténet hosszúsága és elaboráltsága a trauma máig tartó feldolgozására utal, aminek az interjúfelvétel is része. A feldolgozást jelzi, hogy a holokauszt traumája az élettörténetükben az önazonosságot megbontó destruktív élményből értelmezett, múltbeli tapasztalattá vált. A „helyreállított” poszttraumatikus élettörténetek linearitásra törekvő időrendje utal feldolgozásra, míg a trauma kitörölhetetlen nyomairól az erősen húzott, gyors váltásokkal „épülő” élettörténet és a törések árulkodnak.

A traumatikus törésen keresztül felidézett, megsemmisült életvilág pretraumatikus rendje egyfajta „veszteségleltár”, amelyben minden megidézett alak vagy szokás a visszahozhatatlan múltként, egy koherens egész részeként értelmeződik. A pretraumatikus rend lekerekítettségét a narratívák koherencia-igénye és a felbomlás kontrasztja is táplálja, de a törés eleveníti meg az egykor *reflektálatlanul* használt, és veszteségként tudatosult életvilágot.

(5) Miként lehetséges az elmúlt, de nem radikálisan felbomlott, jórészt már érvénytelenedett értelem-összefüggések (életvilágok) egyéni felidézése és ezek milyen formát öltenek?

(5)

Az egykori nagyhőrcsökpusztai uradalmi cselédek és leszármazottaik biográfiai elbeszéléseinek legszembeütőbb jellegzetessége a mozaikosság. Az élettörténet elmesélésére vonatkozó kérésre ad hoc történetek születtek, melyeket nem az események lineáris időrendje, hanem az ellentéteken, az analógiákon és az asszociációkon alapuló rövidebb történetek egymásba fonódása épített. A pusztai élettörténetek tematikusan szerteágazóak, nagy súllyal szerepel bennük a jelen, a felépítésük szövevényes. Míg a túlélők élettörténeteinek struktúráját a trauma feldolgozási kényszere alakítja, a cselédvilág monotonitása, az események nagyjából egyforma súlya szinte előre vetíti a kollektív trauma reprezentálásának hiányát. A kidolgozott traumanarratíva hiánya azonban nem feltétlenül jelenti a potenciálisan traumatizáló, fájdalmas események hiányát, viszont másféle feldolgozási módokra utal.

A pusztai (élet)történeteket felépítő rövid epizódok bár önmagukban lineárisak, a történetészövés logikája nem illeszkedik ebbe az idősémába. A múlt felidézésének Gestaltját a visszaemlékezésekben tulajdonképpen a jelen sivársága alakítja: a „gróf idejére” és az „állami gazdaság idejére” vetülő nosztalgia nem más, mint a soha nem létező múlt vágyképének kivetítése a múltba, a múlt utópiája. Ennek előfeltétele az explicit traumatikus emlékek eliminálása, ugyanakkor az implicit, potenciálisan traumatikus élmények és a nosztalgikus vonások összefonódva alakítják a pusztai visszaemlékezéseket.

A nosztalgia a koherenciára, a kiismerhetőségre, az otthonosság érzésére irányuló vágy. Az analógiás értelemkeresés segíti ugyan a háború előtti és utáni „világok” közötti egyezések megtalálását. Ezt a tapasztalatok rendezésére és a környezet uralására irányuló igyekezet segíti, mindkettő célja ugyanis, hogy az egykori cselédek és leszármazottaik valahol — más híján valamelyik múltbeli világban — otthonosan mozogjanak. A nosztalgia e formájában nem más, mint a múltbeli érthető és kiismerhető rend iránti vágy. Az érthetőséget és a kiismerhetőséget a volt uradalmi cselédek és leszármazottaik számára azonban nem annyira egy önmagukról előállított egyéni narratíva, inkább az öntudatlan nosztalgia biztosítja, ezért a hangsúly nem a jól formált egyéni történeten, hanem a múltbeli tapasztalatok eligazítást nyújtó erejében van.

(6) Hogyan értelmezhető a kollektív trauma az uradalmi cselédek életvilágában?

(6)

A trauma a freudi fogalma előfeltételezi a tudatalattit, következésképpen a modernitáshoz kötődik és egy fájdalmas, a személyiséget szétziláló élményre adott egyéni (s nem törvényszerű) reakciót takar. A volt uradalmi cselédek és a háború után született generáció tagjai a megpróbáltatásaikra jellemzően nem egyéni, inkább közösségi, tradicionális válaszokat adtak, miközben a fájdalmas élmények uralásához öntudatlanul is „modern” stratégiákat mozgósítottak (mindenekelőtt az elfojtást). A tradicionális, közösségi reagálásmód részben más fényben tünteti fel a megpróbáltatásokat: az egyénnek nem teljesen egyedül kell ezeket legyűrnie, de el kell viselnie. A sérelmek tematizálása helyett ezért hangsúlyozzák az idősek a történeteikben „a világba való beleilleszkedés” feladatát. A fennálló helyzet kritika nélküli elfogadása egy a kiszolgáltatottság tapasztalatát interiorizáló passzív habitust teremt, az alkalmazkodás ugyanakkor a túlélés záloga.

A felkeresett idős pusztaiak élettörténetében a traumatikus élmény átdolgozását nem annyira a traumát jellemző *explicit* egyéni értelmezési kényszer (értelemelsajátítás) vezérelte, hanem a

biztonság és otthonosság érzését nyújtó értelemkeresés. Ez nem közvetlenül a fájdalmas élmények, történelmi tapasztalatok racionalizálására irányult, hanem a világok rendjének mint a kiismerhetőség és az ágencia terepeinek feltérképezésére. Az otthonkeresésként megnyilvánuló értelemkeresés mintegy öntudatlanul alakította ki a biztonságot nyújtó rendként kifejezett - ugyanakkor utópikussá lúgozott - múltbeli világok iránti kollektív nosztalgiát.

(7) Milyen pontokon módosította a sárbogárdi zsidó életvilág rekonstruálásakor vázolt módszertant a nagyhörcsökpusztai uradalmi cselédek világának kutatása?

(7)

A nagyhörcsökpusztai cselédemlékezet kutatása több pontos is módosította a sárbogárdi zsidóság életvilág kutatásakor kidolgozott módszertant:

- (a) Az ismerős idegen pozícióm a pusztán részben másfajta módszertani fogásokat igényelt és megkövetelte a kutató szerep reflektálását.
- (b) Árnyalta a narratív életútinterjú helyzet kommunikatív cselekvésként történő értelmezését.
- (c) Rámutatott arra, hogy a specifikus problémák és az elméleti építkezés módosítja a kutatás zsánerét (rekonstrukció - interpretáció).
- (d) Végül a két életvilág kutatásának elméleti és módszertani tapasztalatai egyfelől körvonalazzák a közös, a fogalmi keretből következő kihívásokat és tudatosítják a kutatások kontextusfüggőségét.

(a)

A pusztai terepmunkán a kutatói szerepem kibillenése, többszólamúvá válása rávilágított arra, hogy interjúhelyzet reflektálása (módszertani-etikai átvilágítás, terepi megfigyelések, jelentésmódosító nonverbális jelek figyelembe vétele) fontos része és erőforrása az interpretációnak. Az „ismerős idegen” pozícióhoz kapcsolódó tudásaim eredetének átvilágítása végül arra is lehetőséget nyújtott, hogy az elemzésbe saját családtörténetem bizonyos szeleteit is bevonjam reflektált erőforrásként, mivel ez segítette a kimaradt és az elkerült témák értelmezését.

(b)

A pusztán nem mindig sikerült narratív életútinterjút készíteni és az interjúkészítés nehézségei a kommunikatív cselekvés lehetőségfeltételeire irányították a figyelmet.

A zsidó származású túlélők tanúságtételeinek középpontjában a trauma áll: az események felidézése és a nehezen verbalizálható tartalmak megértetése megkövetelte a reflektálást és a fordítást. Mivel a traumatikus élmény felidézése és megosztása erőfeszítést és kockázatvállalást (a felidézést kísérő fájdalom, részleges újraélés) követelt, teljes elköteleződést kívánt: mind a tanúságtevő, mind a hallgató egész személyiségének bevonódását. A traumatapasztalat átadását tehát megkülönböztetett figyelem, jelentésegyeztetés és az érvényességi igények összefonódása jellemzi: ez okozta azt, hogy a tanúságtételként felfogott narratív interjú helyzetéből vált felismerhetővé a kommunikatív egyeztetés.

A pusztai interjúk végső soron a kommunikatív cselekvés lehetőségfeltételeire, az erőszak- és kényszermentességre, a hatalmi egyenlőtlenségek figyelmen kívül hagyására valamint a megegyezésre törekvésre világítanak rá, és az interjúban történő részvétel okait, az interjú céljával történő azonosulás kérdését firtatják. A nehezen létrejövő interjúhelyzetek, a felkeresett pusztaiak bőséges és hosszasan sorolt elutasító indokai, valamint az, hogy szemükben a kutatás megismerési érdeke meglehetősen súlytalan volt, azt mutatja, hogy az interjúhelyzetben való részvétel érdekei nem mindig találkoztak. Ezért az ő szemszögükből egyáltalán nem meglepő, hogy a hatalomnélküliek jellegzetes, a paraszti kultúrában is ismert taktikájával védekeztek, azaz a múlttól való kommunikatív egyeztetést esetenként a stratégiai cselekvés mozzanatai (elhallgatás, terelés, mellébeszélés, (ön)megtévesztés) kísérték. A nehezen létrejövő interjúhelyzetek meghatározták, hogy milyen típusú interjú készülhetett az adott helyzetben, miközben a tapasztalatok azt mutatták, hogy a narratív biográfiai interjú készítéséhez az ideális légkör a kutató idegensége és az anonimitáson alapuló bizalom.

(c)

Az egykori sárbogárdi zsidóság életvilágának *rekonstrukciója* az élettörténeti narratívumok a külső (objektív/történelmi) világra vonatkoztatásából kiindult ki, ami az „objektivizáló” megközelítésmód és az reflektív értelmezés (pl. emlékezeti torzítások) sajátos dinamikájához vezetett. Ugyanakkor a *tényszerű* rekonstrukció programja (még a rekonstrukció korlátainak és a specifikus torzítások észben tartásával is) azzal a veszéllyel jár, hogy az elemzés a „fakticitás hermeneutikájává” (Kovács-Vajda, 2002: 31) egyszerűsödik. Az életvilág mint sajátos kutatási fókusz kicsúszik a kezünkől, ha a vizsgálódás csak az ellenőrizhető tényyszerű adatok elemzésére korlátozódik; azaz feltáró munka megkövetelte a kommunikatív adatok (interjúk, élettörténetek) reflektált használatát.

A pusztai terepmunka egészen más típusú adathiánnyal szembesített és részben új elemzési szempontok kidolgozására ösztönzött. Az érdeklődésem az életútinterjúk információ-alapú feldolgozása felől fokozatosan a szöveg „mély”, „rejtett” értelmének keresése felé tolódott. A kutatás célja nem az életvilág egykorvoltságának, létezésének „bizonyítása” volt, inkább az életvilágot építő belső logika megértése. Az előző esetben a megismerés zsánere a *(társadalom)történeti rekonstrukció* volt, míg a pusztai kutatás egy reflexív etnográfiai *interpretáció* kereteibe illeszkedett. Míg előbbi inkább a fenomenológiai (schützi) életvilág koncepcióból indult ki, addig a második terepmunka a kommunikatív életvilág fogalmát használta. Jóllehet mindkét életvilág-leírás elkerülhetetlenül hermeneutikai keretekben folyt, hiszen a múltbeli életvilágok közvetett elérhetőségének belátásán alapultak (pl. emlékezetbeli torzítások), a megismerés először *közvetlenül* az egykori létező életvilág-összetevőkre, tényekre, struktúrákra irányult. A megértés erőforrásainak és folyamatának reflektálása (a közvetettség belátása) a második terepmunka során vált szisztematikussá.

(d)

A két letűnt életvilág kutatási tapasztalatai rámutattak arra, hogy az életvilágok feltárásához leginkább a kommunikatív életvilág fogalma használható. Miközben az Schütz által leírt életvilág struktúrák mindkét kutatási terepen jól megragadható és a felidézéseket konstituáló kereteknek bizonyultak, a letűnt életvilágok értelmezése szétfeszítette a fenomenológiai megközelítés kereteit, és hermeneutikai problémákká alakította azokat. A kommunikatív életvilág fogalma reflektál a nyelv és a kultúra megkerülhetetlen szerepére az életvilágok konstitúciójában, és az amúgy is nehezen megközelíthető kutatási tárgy kutatásakor egyfelől a közvetettségre, másfelől a hermeneutika megkerülhetetlenségére irányítja a figyelmet.

E fogalmi keretből belátható, hogy az egykori életvilágok nem valamiféle a társadalmi valóságot felépítő szilárd „torzítatlan” tudásbázisok vagy tényszerűen rekonstruálható „külső” valóságok, hanem a többszintű szimbolikus összefüggésekből közvetetten feltárható értelem-összefüggések, amelyek a perspektivikusságuk belátásával és a történelmi távolság (adott esetben a trauma által keltett tudásbeli és tapasztalati szakadék) reflektálásával interpretálhatók. A letűnt életvilágok értelmezésének hermeneutikai idealizmusa a sajátos kutatási fókusz és módszertani döntések következménye: a felbomlott életvilágokat elsősorban szociokulturálisan, normák és az interszubjektíve érvényes tudás közvetítésével integrált közösségekhez rendeltem hozzá. A rendszerszerűen működő környezetre az életvilág-leírások kevesebb figyelmet fordítottak, a cselekvéseket határoló kényszereket az interjúhelyzeteket

alakító érdekeket a kontextuális elemzés és az interjúhelyzetek reflektálása emelte be az elemzésbe.

Hivatkozások:

Breckner, Roswitha (1998) The biographical-interpretative method – Principles and procedures. In: *Social Strategies in Risk Societies, Sostris Working Paper 2: Case study materials – The Early Retired*, London: University of East London 91-104.

Feischmidt Margit (2007a): Az antropológiai terepmunka módszerei In Feischmidt Margit – Kovács Éva (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*

http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0

Habermas Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat

Havrancsik Dániel (2014): Max Weber és Alfred Schütz: megértő szociológiai alapvetések [Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megrendezett Max Weber 150 című konferencián (2014. november 6-7) elhangzott előadás írott változata.] Kézirat.

Kovács Éva (2006): Mari és az ő „cigánysága”- avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában *Tabula* 9:(1) 41-52.

Kovács Éva - Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő

Németh Krisztina (2013): Koszos lóra bársony nyereg nem illik”: Cselédek és urak – egykor és most. *Belvedere Meridionale* 5:(3.) 31-50.

Rosenthal, Gabriele (1993): Reconstruction of Life Stories. In: Josselson, R. –Lieblich, A (eds): *The Narrative Study of Lives I*. London: Sage. 59–91.

Schütz, Alfred (1984a [1963]): A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése In Hernádi Miklós (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban* Budapest: Gondolat 178–229.

Vajda Júlia (2010): *Beszélgetés Vajda Júliával* (interjú, készítette: Katona Anikó és Bugarszki Zsolt)

http://szimplacsoport.blog.hu/2010/08/30/beszalgetes_vajda_juliaval

http://szimplacsoport.blog.hu/2010/08/26/beszalgetes_vajda_juliaval_folytatas

4. Kapcsolódó publikációk

Németh Krisztina (2009): Életvilág és élettörténetek: Meddig ér az emlékezet? In Szabó Fanni (szerk.) *Társadalmi Tanulmányok 2009*. Budapest: ELTE - Eötvös Kiadó, 255-290.

Németh Krisztina (2013): A narratív interjúhelyzet mint kommunikatív cselekvés In: Pál Eszter, Somlai Péter, Szabari Vera (szerk.) *Kötő-Jelek 2011*. Budapest: ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola 56-78.

Németh Krisztina (2013): Koszos lóra bársony nyereg nem illik”: Cselédek és urak – egykor és most. *Belvedere Meridionale* 25:(3.) 31-50.

Németh Krisztina (2013): A terapeuta, a nyomozó és a rendőrspicli: Variációk egy terepmunka értelmezői pozícióira és eszköztárára. *Szociálpedagógia* 1:(3-4.) pp. 48-66.

Németh Krisztina (2014): Tamáska Máté: Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepesei községeinek építésze 1945 után *BUKSZ* 26:(1.) 76-78.

Németh Krisztina (2015): Ételek és életek: a volt uradalmi cselédek táplálkozástörténete és a szegénység szubjektív megélése *Új Egyenlítő* 3(1): 25-35.

Németh Krisztina (2015): "A puszta le van robbanva.": helykötődés és nosztalgia a pusztai élettörténetekben. In Keszei András, Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet* Budapest : L' Harmattan 356-379.